

Козьма В.В.

Велика особистість в історії: закономірність чи випадковість?

У статті аналізується зміст таких понять, як «історична закономірність», «випадковість», «велика особистість». Підкреслюється, що в процесі вивчення гносеологічних проблем історичної науки варто орієнтуватися на ті системні категорії, які використовуються в загальній методології наук, перш за все, на категорію «наукова теорія». Розглядаються роль та місце особистості в історико-політичному процесі. Наголошено, що заради вирішення нагалих проблем суспільного розвитку виникає потреба в лідерах, які завдяки власній енергії, волі, розуму та здібностям здатні втілювати в життя якісні зміни.

Ключові слова: історія, історична наука, історичні закони, випадок, особистість, роль особистості.

В статье анализируется содержание таких понятий, как «историческая закономерность», «случайность», «великая личность». Подчеркивается, что в процессе изучения гносеологических проблем исторической науки нужно ориентироваться на такие системные категории, которые используются в общей методологии наук, прежде всего, на категорию «научная те-

ория». Рассматривается роль и место личности в историко-политическом процессе. Отмечается, что для решения назревших проблем общественного развития возникает потребность в лидерах, которые благодаря собственной энергии, воле, разуму и способностям могут внедрять в жизнь качественные изменения.

Ключевые слова: история, историческая наука, исторические законы, случай, личность, роль личности.

The content of such concepts as “historical regularity”, “chance”, “great personality” is analyzed in the article. It is emphasized that in the process of studying the gnoseological problems of historical science, it is necessary to focus on those system categories that are used in the general methodology of sciences, primarily on the category “scientific theory”. The role and place of the individual in the historical process is considered. It is noted that in order to solve the urgent problems of social development, there is a need for leaders who, through their own energy, will, mind and abilities, can implement quality changes.

Key words: history, historical science, historical laws, case, personality, role of personality.

УДК 303.02

Козьма В.В.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук
Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

Історія у людства одна, проте минуле залишається відкритим для різноманітних інтерпретацій. Кожне нове покоління «читає» історію по-своєму, і чим ближче у часі події минулого до сьогодення, тим більшою є варіативність у думках та поглядах. Цей факт не можна пояснити лише авторським плюралізмом істориків, адже вони теж люди і, будучи живими свідками тих чи інших подій, не можуть не піддаватися тискові власних емоцій та переживань. «Во всяком случае нужно признать (поскольку вообще все человеческое не является во всех отношениях совершенным и почти всегда те или иные преимущества сопровождаются какими-то потерями), что такого рода сочинения, особенно если они написаны в то самое время, о котором они повествуют, с полным основанием считаются наименее надежными источниками, ибо они нередко запечатлевают на себе симпатии и антипатии самого автора» [1, с. 164]. Саме тому більшість академічних праць з історії написані через багато століть після того, як ті події відбулися. Геніальна робота англійського історика Е. Гібона (1737–1794) «Історія занепаду та руйнації Римської імперії» – тому підтвердження. У зв'язку з цим одним з актуальних аспектів методології історико-політичних досліджень є питання, поставлене у заголовку цієї публікації, зокрема: за яких обставин з'являються видатні історичні постаті, яке місце вони займають у суспільстві, яку роль відіграють у процесі радикальних трансформацій суспільства тощо.

Основний принцип будь-якої фундаментальної науки базується на тому, що вона не займається

випадковостями, а досліджує, в першу чергу, лише те, що повторюється, адже повторюваність, як відомо, є головною ознакою закономірності. Відкриваючи закономірність, ми відкриваємо причинність, відповідно, все, що закономірно можна передбачити та спрогнозувати: «Будь-яке явище у світі має свою причину. Під нею розуміється явище, що передує наслідкові і за необхідності викликає цей наслідок. Тому будь-яке пізнання вимагає пізнання причин того чи іншого явища. Знаючи причини, можемо передбачити й наслідки цих причин» [2, с. 61]. Справедливість цього положення підтверджується розвитком природознавчих чи технічних наук.

З іншого боку, а що таке випадковість і чи запечучує вона причинність? Спочатку дозволимо собі кілька загальних роздумів. По-перше, про випадковість певної події можемо говорити лише з позиції сучасності, по-друге, в оцінках минулого присутня висока ймовірність суб'єктивізму, адже один і той самий факт може бути трактований по-різному, по-третє, якщо історичні закономірності треба відкривати й доводити, випадковість сама по собі постає як доконаний факт і, по-четверте, якщо ми взагалі виносимо випадковість за межі історичного процесу, тоді будь-які історичні дослідження потребують неабиякої обґрунтованості та доказової бази.

Визначень та тлумачень словосполучення «випадковість» багато. Ось лише деякі з них: випадок – це певний збіг фактів, які не перебувають поміж собою у відношеннях причини й наслідку

і не залежать від однієї спільної причини – відповідно, між якими не існує жодного необхідного зв'язку (Віндельбанд); випадок – це збіг незалежних один від іншого поточних явищ або відомої сукупності індивідуальних причин із відомим комплексом причин загального характеру (Кауфман). Не будемо заперечувати власний суб'єктивізм і запропонуємо визначення, яке, на нашу думку, найбільш вдало розкриває сутність випадковості як явища. Згідно з теорією ймовірностей, випадок – це така подія, існування або настання якого не може бути достеменно передбачене нами з наявних передумов, і проблема тут не в тому, що ми взагалі заперечуємо існування будь-яких причинних зв'язків, а в тому, що такі зв'язки або не піддаються пізнанню, або вони настільки складні, що ми не можемо рухатися далі констатації цього факту.

Якщо для природничих і технічних наук, як зазначено вище, проблеми пошуку та встановлення закономірностей не існує, то чи все так однозначно в суспільствознавстві й чи існують об'єктивні закони історії, розуміючи які, ми з легкістю могли б прогнозувати своє майбутнє? Це питання є найбільш дискусійним серед багатьох поколінь учених та мислителів, адже мінливість історичних закономірностей нерідко породжує скептичне ставлення до їх існування загалом. Тут варто дещо уточнити, адже навіть сам термін «історія» розуміється по-різному (повноцінна наука; прикладна дисципліна, яка запозичує теоретичні положення з інших наук; емпірична дисципліна, котра обходиться без будь-якої теорії; напівнаука чи напівмистецтво тощо), не кажучи вже про словосполучення «закони історії», під яким, наприклад, у стародавні часи й тепер розуміється не одне і те саме. Цицерон свого часу таким чином сформулював основні «закони історії»: «Кто же не знает, что первый закон истории в том, чтобы не сметь сказать никакой лжи, затем – не сметь умолчать ни о какой правде и чтобы написанное не вызывало никакого подозрения ни в пристрастии, ни во враждебности» [3, с. 212]. Деякі автори не тільки не визнають історичних закономірностей, але й повністю заперечують їх існування. Активно відстоював такий підхід у філософії історії О. Шпенглер (1880–1936). Він стверджував, що справжня наука можлива лише у сфері дослідження природи, тоді як історія, чим далі вона від природознавства, тим менше вона належить власне науці. «Здесь приходится признать, – пише у своїй відомій роботі «Присмерк Європи» О. Шпенглер. – что еще не существует специфического исторического рода познания. То, что этим именем принято называть, заимствует свои методы почти исключительно из той единственной области знания, где методы познания подверглись строгой разработке, а именно из физики. В отдельных явлениях отыскивают связь, причины и следствия, и это называют «заниматься историческим исследованием»» [4, с. 11].

На перший погляд, відповідь на поставлене вище питання має бути простою. Адже, якщо ми визнаємо історію наукою, тоді історичні закони існують; якщо не визнаємо або взагалі заперечуємо будь-яку закономірність історичного процесу, тоді можемо дискутувати. Логіка тут проста і зрозуміла: головне завдання будь-якої науки – відкриття законів. Історія теж наука, а це означає, що відкриття історичних законів є її прямим обов'язком. Залишається лише «дрібниця» – назвати ці закони. Щоправда, від істориків вимагається дещо більше, а саме зробити аналіз всіх відомих нам конкретних явищ і дати їм пояснення, а це поки що не вдалося зробити нікому. Навіть більше, мусимо визнати, що написання історії – це процес творчий і за своєю суттю інколи мало чим відрізняється від написання історичного роману: «Вряд ли найдется такой романист или историк, которому удалось бы избежать метафизических преувеличений, когда речь идет о ничтожных причинах, порождающих грандиозные последствия. Ибо, проникая в глубины истории или сокровеннейшие тайники человеческого сердца, порою с ужасом дивишься тому, до чего же легко и просто самое, казалось бы, неприметное событие в ряду множества других неприметных событий, составляющих нашу жизнь, может потом обернуться катастрофой для отдельного человека, а то и целого государства <...> Ибо в причудливом сплетении событий одни видят лишь прихотливую игру случая, другие же надеются открыть мудрое вмешательство десницы божье» [5, с. 34].

Можна сперечатися про те, коли історичне знання стає наукою – в другій половині XVIII ст. чи вже в XIX ст. Важливо те, що з другої половини XVIII ст. інтенсивного розвитку набуває філософія історії, в межах якої широко досліджувалась проблема існування об'єктивних історичних законів. Водночас варто зазначити, що словосполучення «філософія історії» в науковій літературі трактується по-різному. Так, наприклад, англійський історик, філософ Р.Дж. Коллінгвуд (1889–1943) подає чотири варіанти тлумачення зазначеного поняття: по-перше, філософія історії – це «критична історіографія» (за *Вольтером*); по-друге, філософія історії – це, насамперед, філософське тлумачення всесвітньої історії (за *Гегелем*); по-третє, головне завдання філософії історії – це відкриття загальних законів соціальної еволюції (за *позитивістами*); по-четверте, філософія історії розуміється як вчення про історичне знання. У філософії історії є концепції, які прямо чи опосередковано визнають існування закономірностей історичного процесу, і такі, які заперечують закономірності в історії чи можливості їх пізнання. Остаточну відповідь на це питання може дати сама історична наука лише тоді, коли відшукає ці закони та продемонструє їх дієвість на емпіричному матеріалі або пере-

конливо й аргументовано доведе їх відсутність. Поки що можемо констатувати лише одне: звести до якогось загального закону надзвичайно складні реалії історії не вдалося ще нікому і питання тут не у відсутності талантів.

Відомо, що різноманіття поглядів та методологічних установок у вивченні історії породжують і нині запеклі дискусії. Крім того, процес наукової спеціалізації призвів до ще більших розбіжностей у поглядах. Історики, філософи, політологи, соціологи розглядають та досліджують минуле кожен зі свого боку, створюючи власний інструментарій та методологію, відпрацьовуючи різноманітні види та механізми закономірностей, при цьому втрачаючи головне – цілісність. Цілком очевидно, що сучасне історичне знання потребує, в першу чергу, розроблення методів синтетичного підходу до розуміння суспільства та його розвитку, логічного осмислення, пошуку спільних закономірностей, адже без цього історія має вигляд хаотичного нагромадження різноманітних подій та фактів. Ми переконані, що вивчати гносеологічні проблеми історичної науки варто за допомогою тієї ж системи категорій, яка використовується в загальній методології науки, де основною категорією є «наукова теорія».

Дослідження закономірностей сприяє усвідомленню цілісності історичного процесу, але не менш актуальними та цікавими для дослідників є питання місця та ролі закономірностей та випадковостей у житті конкретних людей. Вивчаючи історію, не можемо обмежити поле дослідження лише фактологічним матеріалом, адже історія, насамперед, є історією життя людей і існувати поза межами людської свідомості вона не може. Історія без свідомості, людської психіки, розуму – це вже не історія, а, радше, фізика людського буття. Так, наприклад, поведінку людей під час голодоморів, голокостів, репресій не важко прогнозувати. Ця поведінка і справді має свої власні закономірності, хоча тут діють не закони історії, а фізичні закони природи.

Свого часу в західній літературі широко поширеними були погляди та уявлення, що возвеличували роль людського фактора та свободи волі в історичному процесі. В історії філософії проблематика вибору як вольового акту самореалізації людини розглядалася досить широко. Визначаючи людину як особистість, що усвідомлює свою відповідальність за власну життєдіяльність, знані представники світової філософської думки наголошували на тому, що саме вибір, який об'єктивується у конкретних рішеннях і вчинках, і є найважливішим показником особистісної свободи.

Отже, поява видатних особистостей, діяння та творіння яких згадуються у віках, є закономірним процесом. Питанням залишається: чи такі люди випадково потрапили на сторінки історії?

Почнімо з того, що всі філософські концепції так чи інакше визнають факт впливу окремої

особистості на хід історичного процесу, проте місце та роль особистостей у суспільстві розуміється по-різному. Автори, що займаються проблемами особистості, спираються на положення, що об'єктивні суспільні потреби, мета та перспективи людського розвитку функціонують, перш за все, як індивідуальні потреби та інтереси кожної людини. Відповідно, об'єктивна суспільна потреба в історії не може проявлятися інакше, ніж через індивідуальну діяльність конкретної особистості. У такому складному діалектичному процесі діяльність особистості постає як загальна закономірність. Така позиція залишає відкритим питання щодо ролі особистості, адже якщо визнати, що історія світу це лише «біографія великих людей» (Т. Карлейль), легко можна скотитися до звичайного волюнтаризму, стверджуючи, що великі особистості завдяки власному розуму, волі, характеру тощо можуть самостійно змінювати хід історії та визначати великі епохи. Погодитись із таким твердженням складно. Якщо в суспільстві не дозріли необхідні передумови для фундаментальних змін, навряд чи якась навіть і геніальна особистість у змозі їх викликати. Свого часу ще Ш.Л. де Монтеск'є (1689–1755) у своїй праці «Размышления о причинах величия и падения римлян» наголошував, що всі випадковості підпорядковані загальним причинам: «Миром управляет не фортуна; доказательством этому служат римляне, дела которых все время кончались благополучно, пока они управлялись по известному плану, но которые стали непрерывно терпеть поражения, когда начали поступать другим образом. Существуют общие причины как морального, так и физического порядка, которые действуют в каждой монархии, возвышают ее, поддерживают или низвергают; все случайности подчинены этим причинам. Если случайно проигранная битва, т.е. частная причина, погубила государство, то это значит, что была общая причина, приведшая к тому, что данное государство должно погибнуть вследствие одной проигранной битвы. Одним словом, все частные причины зависят от некоторого всеобщего начала» [6, с. 128].

Цієї ж думки дотримувався Вольтер (1694–1778): «Случай – слово, лишенное смысла; ничто не может существовать без причины. Мир устроен в соответствии с математическими законами, а значит, его устроил разум» [7, с. 686]. Крім того, читаємо у відомого німецького мислителя Й.-Г. Гердера (1744–1803): «Ни одно историческое событие в мире не протекает отдельно; заключенное в уже наличествующих причинах, в духе времен и народов, оно – лишь циферблат часов, стрелка которых движима скрытыми в самом механизме гириями» [8, с. 578].

А ось як про роль великих людей у розвитку цивілізації говорить французький соціолог

Г. Лебон (1841–1931): «Изучение цивилизаций показывает, что в действительности только очень незначительной кучке избранных мы обязаны всеми завоеванными успехами <...>. Они – истинная слава нации, и каждый из членов общества, до самого низшего, может гордиться ими. Они не появляются ни случайно, ни чудом, но представляют собой венец долгого прошлого, как бы концентрируя в себе величие своего времени и своей расы <...>. В политике настоящие великие люди – те, которые предвидят зарождающиеся потребности, события, подготовленные прошлым, и указывают путь, которого следует держаться» [9, с. 146]. В іншому місці читаємо: «Роль всех великих вожаков главным образом заключается в том, чтобы создать веру, все равно, религиозную ли, политическую, или веру в какое-нибудь дело, человека или идею, вот почему их влияние и бывало всегда очень велико» [9, с. 284].

В історії є випадки, коли завдяки волі однієї людини кардинально змінювалось життя та доля цілої держави. Можливо, ми мало знаємо реальний стан речей і не можемо дати об'єктивну оцінку подіям далекої давнини, але наведений нижче приклад дає привід замислитись. *(Ми навмисно подаємо його лише як факт, залишаючи питання пошуку причин, передумов, мотивів тощо для подальшої дискусії)*. Свого часу римський історик I ст. до н. е. Корнелій Непот у своїй праці, що дійшла до нас під загальною назвою «Про відомих людей», згадує про фіванського полководця Епамінонда: «Завершая рассказ о его добродетелях и жизни, добавлю еще только одно, с чем соглашаются все: до рождения Эпаминонда и после его смерти Фивы постоянно подчинялись чужой власти, и напротив, пока он руководил согражданами, – были главным городом всей Греции. Отсюда можно сделать вывод, что один человек значил больше, чем целое государство» [10, с. 63].

Взаємозв'язок особистості та випадку дуже рідко буває рівнозначним. Як правило, домінує якась одна зі сторін: особистісна – коли йдеться про справді великих людей історії, і випадкова – коли ми говоримо про людей, що за певних обставин можуть, радше, «влипнути» в історію. Для історика важливо зберігати раціональність мислення, адже, піддавшись спокусі і визнаючи істинним положення, що навіть незначні за масштабами події можуть стати причиною глобальних історичних зрушень, легко можна дійти думки, що взагалі будь-які найдрібніші випадковості мають суттєвий вплив на перебіг історії.

На підтвердження сказаного наведемо приклад. Цей випадок стався із графом Голандським Вільгельмом II (правив 1234–1256), який свого часу замірявся стати імператором Священної Римської імперії, якби не одна okazія: «У січні 1256 р. він повертався додому до Голландії, щоб розв'язати

локальну проблему у Фризії, перше ніж коронуватися у Римі як імператор. Розколина в кризі, крізь яку миттю пішли на дно кінь у панцирі і вершник у латах, поклали край багатій на обіцянки кар'єри» [11, с. 391].

Тепер можемо гадати: а якби не впав? Якби лід був міцнішим? Якби було літо і т.д.? Додамо лише, що в такому разі варіативність у тлумаченні історії може сягати безкінечності.

Підбиваючи підсумок, дослухаємось до думки ще однієї видатної особистості: «Мир соткан из необходимости и случайности: разум человеческий становится между ними, умея подчинить себе ту и другую; необходимость он признает основой своего бытия, случайность он умеет направлять, исправлять и обращать себе на пользу, и лишь тот человек, чей разум тверд и непоколебим, заслуживает быть назван земным богом» [12, с. 57]. Думки геніального В. Гете (1749–1832) як завжди живі та актуальні. Перед справжньою особистістю постійно буде стояти проблема вибору.

І наостанок зазначимо: історична практика свідчить, що заради вирішення назрілих проблем суспільного розвитку виникає потреба в лідерах, котрі здатні були б завдяки власній енергії, розуму, таланту стати локомотивом якісних змін. Хочеться вірити, що в теперішні важкі часи для нашої країни така особистість проявиться і зможе себе нарешті реалізувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 1 / Ф. Бэкон. – М., «Мысль», 1977. – 567 с.
2. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
3. Утченко С.Л. Цицерон и его время / С.Л. Утченко. – М.: Мысль, 1986. – 352 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с.
5. Дюма А. Изабелла Баварская: Роман / А. Дюма. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 475 с.
6. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения / Ш.Л. Монтескье. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 799 с.
7. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер; Пер. с фр. С.Я. Шейман-Топштейн. – М.: Издательство «Наука», 1989. – 750 с.
8. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 703 с.
9. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – Челябинск: Социум, 2010. – 379 с.
10. Непот Корнелий. О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Корнелий Непот. – М.: Издательство МГУ, 1992. – 208 с.
11. Норман Д. Европа: Історія / Д. Норман – К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1464 с.
12. Гете И.В. Собрание сочинений в 10 томах. / И.В. Гете. – Т. 7. – М., «Худож. лит.», 1978. – 526 с.